Kocaeli Ilahiyat Dergisi
c. 2, sy. 1, Haziran 2018, s. 39-55.

Abdurrahman Bulut *

Muhtasaru't-Tahâvî'nin Hanefî Mezhebi Tarihindeki Yerine Müellifin Tercihlerinin Etkisi**

Öz: Tahâvî *Muhtasar*'ında Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meseleleri nakletmekte ve bu meselelerde Hanefî imâmlarının görüşleri arasından birini ويه تأخذ ifadesiyle açıkça tercih etmektedir. Bu çalışmada Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında sarih ifadelerle yapmış olduğu tercihleri incelenmiş, özellikle bu tercihlerin *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin mezhep içerisinde edinmiş olduğu yere etkisi araştırılmıştır. Tahâvî'nin tercihleri Hanefî imâmlarının görüşleriyle mukâyese edildiğinde onun daha çok Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerini tercih ettiği görülmektedir. Nitekim Tahâvî, naklettiği ihtilaflı meselelerin yaklaşık %75'inde Ebû Hanîfe'nin görüşü hâricinde bir tercihte bulunmaktadır. *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin Hanefî mezhebi içerisinde yaygın olarak kullanılan ve mûtemed kabul edilen muhtasarlarda esas kaynak olarak kullanılmadığı ve mezhep içerisindeki etkisinin nispeten zayıf olduğu görülmektedir. Buna etki eden önemli sebeplerden biri olarak Tahâvî'nin sarâhaten yapmış olduğu tercihlerinin büyük kısmının Ebû Hanîfe'nin değil de Sâhibeyn'in görüşleri doğrultusunda olması düşünülmektedir. Nitekim mezhep içerisinde etkili olan meşhûr ve mûteber muhtasarlarda büyük oranda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edilmiş olması bu düşünceyi teyid etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefi, Tahâvî, Muhtasar, Tercih.

Influence Of Authors' Preferences On The Place Of Mukhtasar Al-Tahawi In The History Of Hanafism
Abstract: Tahawi, in his *Mukhtasar*, relays the controversial cases between the hanafi *imams*, and clearly chooses one of their opinionswith the words ويه تأخذ.This study examines only those choiceswithin Tahawi's compendium *al-Mukhtasar* whichare accompanied by such clear statements and furthermore studies how his choices impacted the status of *Mukhtasar al-Tahawi'*s within the compilation tradition of compendiums. When Tahawi's choices are compared with the hanafi imams' opinions, it can be seen that he mostly prefers Abu Yusuf and Muhammad b. Hasan al-Shaybani's opinions. As a matter of fact Tahawi opposes Abu Hanife in about 75% of the controversial issues that he relays. It can be seen that *Mukhtasar al-Tahawi* isn't used as a main source for the widely used and authoritative compendiums of the madhhab, and that it hasn't gained much dispersion. It is thought that the most important reason for this fact is that the majority of Tahawi's clear opinions are in line with the Sahibayn's, and in contrast with Abu Hanifa's. Finally, the fact that the well-known and authoritative compendiums mostly prefer Abu Hanifa's opinions also supports this idea.

Key Words: Islamic Law, Hanafi, Tahawi, Mukhtasar, Preference.

* Araştırma Görevlisi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı, Research Assistant, Kocaeli Universty, Faculty of Theology, Islamic Law Department, Kocaeli, Turkey, abdurrahman.bulut@kocaeli.edu.tr

** Bu çalışma 06.06.2014 tarihinde savunduğumuz *Ebû Ca'fer et-Tahâvî*'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / *This article is extracted from my master thesis entitled "The preferences of Abu Ja'fer at-Tahawi in his Mukhtasar.*"

Giriş

Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmâm Muhammed'in (ö. 189/805) üçüncü kuşak talebelerindendir. Mısır'da doğup yetişmesi, yirmili yaşlara kadar Şâfiî muhitte yetişip daha sonra Hanefî çevreye geçmesi, özellikle fıkıh ve hadis sahalarında temayüz etmekle birlikte pek çok ilim dalında ve özellikle de fıkhın alt dalı diyebileceğimiz pek çok sahada eserler telif etmiş olması, Tahâvî'nin zikredilmesi gereken özelliklerindendir.

Tahâvî 239 (853) senesinde Mısır'da doğmuştur. Muhtemelen ailesinin yanında aldığı eğitimin ardından dayısı Müzenî'den (ö. 264/878) ders almış ve kendisinden Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Müsned*'ini rivâyet etmiştir.[1] Yirmili yaşlarda Hanefî çevreye geçen[2] Tahâvî'nin hocaları içerisinde Müzenî'den sonra isimlerine vurgu yapılan üç Hanefî fakîhi Ahmed b. Ebû İmrân el-Bağdâdî (ö. 280/893), Kâdî Ebû Hâzim (ö. 292/905) ve Bekkâr b. Kuteybe'dir (ö. 270/884). Zikredilen bu fakihlerin hocaları Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in talebeleri arasında yer alır.[3] Tahâvî 321 (933) senesinde hayatının neredeyse tamamını geçirdiği Mısır'da vefat etmiştir.[4]

1. Muhtasaru't-Tahâvî ve Hanefî Mezhebi Tarihindeki Yeri

Fıkıh muhtasarları belli bir mezhebin temel mesele ve hükümlerini ilke olarak delillere yer vermeksizin ana hatlarıyla nakleden eserlerdir. Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı da bu sahada Hanefî mezhebinde telif edilen ilk muhtasar olarak kabul edilmektedir.[5] Tahâvî ile birlikte Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/944) ve Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/951) de Hanefî

1 Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-mudıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Riyâd: Dâru'l-Ulûm, 1978), 1: 273-274; Abdullah Nezir Ahmed, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991), 79.

2 Bu intikâlin sebebi ile ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetler ve yapılan değerlendirmeler için bkz. Abdurrahman Bulut, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 18-20.

3 Saymerî (ö. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1976), 154-155, 56, 158-159; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 1: 337, 458; Abdülhay el-Leknevî (ö. 1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Ahmed Zabî (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1998), 60; Davut İltaş, "Tahâvî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 2010) 39: 385; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2013), 30-32, 35-36.

4 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 1: 273; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 59. Tahâvî'nin bir senelik Şam seyahati dışında yapmış olduğu herhangi bir yolculuğun nakledilmediği ifade edilmektedir. Bkz. Nezir Ahmed, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî*, 93.

5 Ahmet Özel, "Hanefi Mezhebi (Literatür)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 1997), 16: 21. Bu devirden yaklaşık bir asır kadar önce İsam b. Yûsuf'un (ö. 210/825) bir muhtasar telif ettiği, günümüze ulaşmamakla birlikte bazı Hanefi fıkıh kitaplarında bu muhtasardan yapılan nakiller olduğu ifade edilmektedir. Bkz. OrhanEnçakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 2. *el-Câmiu's-sağîr*'i ilk muhtasarlar arasında zikreden Mürteza Bedir daha sonraki bir çalışmasında ise bu eserin muhtasarlardan değil teşekkül dönemi metinlerinden kabul edilmesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir. Bkz. Mürteza Bedir, "Vikâyetü'r-rivâye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 2013), 43: 107; Murteza Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 47.

mezhebindeki ilk muhtasar müellifleri arasında yer almaktadır. Tahâvî, eserinin mukaddimesinde mutlaka öğrenilmesi gereken temel meseleleri bir araya getirdiğini, bu eseriyle mezhebin görüşlerini öğrenmek ve öğretmek isteyenlere kolaylık sağlamayı dilediğini ifade etmektedir.[6]

Muhtasaru't-Tahâvî 53 bölümden oluşmaktadır. Tahâvî eserine, kitâbü't-tahâre ile başlamakta, ardından salât, zekât, sıyâm, hac bölümleriyle devam etmektedir. Eserde ibâdât konularının akabinde kitâbü'l-büyû' ile başlanarak muâmelât konuları işlenmektedir. Tahâvî, ukubât konularını eserin sonuna doğru ele almakta daha sonra ise bazı muamelat konuları ile kitabını sonlandırmaktadır.[7]

Tahâvî *Muhtasar*'ında mezhep içi ihtilaflı meselelerde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerini nakletmektedir. Züfer b. Hüzeyl'in (ö. 158/775) görüşlerini ise sadece onun görüşünü tercih ettiği zaman zikretmektedir. Tahâvî ayrıca Hanefî imâmlarından rivâyet edilmeyen ancak onların başka görüşlerinden hareketle yapmış olduğu tahriclere de yer vermiştir.[8]

Muhtasaru't-Tahâvî'nin en önemli özelliklerinden biri bu eserde ihtilaflı meselelerin tamamına yakınında sarahaten tercihte bulunulmuş olmasıdır. Ayrıca Tahâvî, Hanefî imâmlarından farklı rivâyetler nakledildiğinde bunlar arasından "rivâyet tercihi" de yapmaktadır. Tahâvî farklı rivâyetleri genelde kaynaklarıyla birlikte nakletmekte ve bazen hangi rivâyeti niçin tercih ettiğini de belirtmektedir.[9]

Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında zaman zaman meseleleri sistemli bir şekilde zikretmediği ve bazı fıkhî kavramların bu eserde henüz tam olarak netleşmediği söylenebilir. Mesela abdestin sünnetleri ile ilgili bâbda gusülde mazmaza ve istinşakın terk edilmesi durumunda namazın iade edileceği zikredilerek bu ikisinin farz olduklarına işaret edilmekte ancak bir sonraki bâbda tekrar gusülde mazmaza ve istinşâkın gerekliliği "lâ büdde min" ifadesiyle belirtilmektedir. Bu bâb için tercih edilen başlık "sivâk ve sünnetü'l-vudû" şeklindedir. Burada niyetin sünnet olduğuna abdestin niyetsiz de geçerli olduğu ifade edilerek işaret edilmektedir. Cünüb ve hayızlının Kur'ân kıraati meselesi de bu bâbda yer almaktadır. *Muhtasar*'da ihtilaflı meselelere yapılan vurgunun öne çıkması, kitabın işlenişini ve sistematiğini etkilemiştir.[10] Nitekim Tahâvî, eserine nebîz ile

6 Tahâvî, *el-Muhtasar*, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1370/1951), 15.

7 Fihrist için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 445-476.

8 Tahâvî'nin tahric ifadesi "kıyâsu kavlihi, fî kıyâsi kavlihi" şeklindedir. Bazı misaller için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 235, 251, 274.

9 Tahâvî farklı rivâyetler arasında tercih yaparken tercih sebebini belirtmek üzere şu ifadeleri kullanmaktadır: "صحيح على مذاهبهم, الأولى على أصوله, صحيح على أصله, أشبه بقوله" Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 131, 134, 137, 154, 206, 214, 386.

10 Cessâs *Muhtasaru't-Tahâvî*'yi şerh etmesine gerekçe olarak bu eserin Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meseleleri muhtevi olmasına dikkat çekmektedir. Bkz. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 1: 195.

abdest alınması hususunda Hanefî imâmları arasındaki ihtilafı naklederek başlamaktadır. Daha sonraki muhtasarların hiçbiri bu meseleyle başlamamaktadır. Hayız bâbında ilk nakledilen hüküm, kocanın hayızlı olan eşine yaklaşmasının sınırlarıyla alakalı Hanefî imâmları arasındaki ihtilaftır. Hâlbuki daha sonra telif edilen muhtasarlarda hayız konusunun başında ya hayızın tarifi yapılmakta ya da hayız müddeti ile alakalı hükümler nakledilmektedir. *Muhtasaru't-Tahâvî*, kendisinden sonra telif edilen muhtasarlardan daha hacimli olmakla birlikte bazı temel meseleler bu eserde yer almamaktadır. Örnek olarak "teyemmümde niyetin farz oluşu" hükmü zikredilebilir. Daha sonraki muhtasarlarda bu hüküm nakledilmektedir. Bu durum belki eserde tercih edilen üslup ve öncelikler gibi hususların etkisiyle izah edilebilir.

1. 1. Şerhleri

Muhtasaru't-Tahâvî telif edildiği dönemden yakın bir zaman sonrasından itibaren Hanefi fakihleri tarafından şerh edilmeye başlanmıştır. Bu şerhler arasında en meşhur olanları Ebû Bekir er-Râzi el-Cessâs (ö. 370/980)[11] ve Ali b. Muhammed el-İsbicâbî'nin (ö. 535/1140)[12] eserleridir. Zikredilen diğer şârihler ise şu fakîhlerdir: Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Abdillâh es-Saymerî (ö. 436/1044), Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî (ö. 474/1081), Ebû Nasr Ahmed b. Mansur el-İsbîcâbî el-Kâdî (ö. 480/1087), Şemsü'l-eimme es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Mesud el-Veberî (ö. V. asır), Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed el-Hacendî el-İsbîcâbi (ö. 536/1141), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474).[13]

11 Kevserî bu şerhin, *Muhtasaru't-Tahâvî* şerhlerinin en eskisi ve önemlisi, dirâyet ve rivâyet açısından en sağlamları olduğunu belirtmektedir. Bkz. Zâhid el-Kevserî (1879/1952), *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*, (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999), 37. Efğânî de benzeri ifadeler kullanır. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, neşredenin girişi, 13. Bu eser doktora tezi olarak tahkîk edilmiş ve 8 cilt hâlinde yayımlanmıştır.

12 Efğânî *Muhtasar*'ı tashih noktasında bu şerhten istifâde ettiğini belirtmektedir. Tahâvî, *Muhtasar*, neşr denin girişi, s. 7. Sâid Bekdaş, Hanefî fıkıh kitaplarında şârihin ismi zikredilmeden mutlak olarak *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* diye nakil yapıldığında çoğu zaman İsbîcâbî'nin şerhinin kast edildiğini ifade eder. Bkz. Cessâs, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî, neşredenin girişi, 1: 153.

13 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, t.y.), 2: 1627-1628; Şihâbüddîn el-Mercânî (ö. 1306/1889), *Nâzûratu'l-hak fî fardıyyeti'l-ışâi ve in lem yeğıbi'ş-şefak*, thk. OrhanEnçakar-Abdülkâdir Yılmaz (İstanbul: Dâru'l-Feth/Dâru'l-Hıkme, 2012), 177;Abdullahb.Muhammedel-Habeşî,*Câmiu'ş-şurûhve'l-havâşî*,(Ebûzabî:el-Mecma'u's-Sekâfî,2004) 3: 1621-1622; Tahâvî, *Muhtasar*, neşredenin girişi, 5-9; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, neşredenin girişi, 1: 137; İltaş, "Tahâvî", 39: 387.

1. 2. Yapılan Atıflar

Hanefî mezhebinin *Mebsût, Tühfetü'l-fukahâ, Bedâiu's-sanâi, el-Muhîtü'l-bürhânî', Fethu'l-kadîr, el-İnâye, el-Bahru'r-râik, el-Fetâvâ'l-Hindiyye ve Reddü'l-muhtâr* gibi mütedâvel eserlerinde Tahâvî'nin *Muhtasar*'ına farklı vesilelerle atıflar yapıldığı görülmektedir. Söz konusu atıflarda daha çok Hanefî imâmlarının görüşlerinin nakledilmesindeki rivâyet farklılıklarına dikkat çekilmekte ve Tahâvî'nin bu farklı rivayetler arasındaki tercihleri nakledilmektedir. Atıfların bir kısmında ise *Muhtasaru't-Tahâvî* ile İmâm Muhammed'in eserlerinin mukâyese edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda bazı meselelerin *Muhtasaru't-Tahâvî* ile zâhirü'r-rivâyede aynı şekilde geçtiği tasrih edilmekte, bazen İmâm Muhammed'in kavlinin *Muhtasaru't-Tahâvî*'de tefsir edildiği bazı meseleler için de *Muhtasaru't-Tahâvî*'de el-Asl'dan farklı şekilde hüküm beyan edildiği ifade edilmektedir. Konuların işlenişi bakımından ise bazı bölümlerin isimlendirilmesi ve konuların işleniş sırası gibi hususlarda *Muhtasaru't-Tahâvî* ile zâhirü'r-rivâye ve ilk dönem kitapları arasında mukâyese yapılmaktadır.[14]

Muhtasaru't-Tahâvî üzerine yapılan çalışmalar ve Hanefî fürû fıkıh kitaplarındaki bu esere yapılan atıflar Tahâvî'nin ve *Muhtasar*'ının Hanefî mezhebinde bir kaynak ve referans olarak kabul edildiğini göstermektedir. Davut İltaş, Abdülaziz ed-Dihlevî'nin "Tahâvî'nin birçok konuda Ebû Hanîfe'ye muhâlefet etmesi sebebiyle *Muhtasar*'ının mukallid Hanefîler arasında yaygınlık kazanmadığı" yönündeki değerlendirmesinin "kitap hakkında yapılan çalışmalar ve kaynaklardaki referanslar" dikkate alındığında isabetli olmadığını ifade etmektedir.[15] Hanefi mezhebi kaynaklarında Tahâvî'nin mezhep içi ihtilaflı meselelerde açık ifadelerle yapmış olduğu tercihlerine görebildiğimiz kadarıyla hemen hiç atıf yapılmaması dikkat çekmektedir. *Muhtasaru't-Tahâvî*'ye mezhebin esas mesele ve hükümlerinin nakledildiği temel bir kaynak eser olmasından ziyade tartışma konusu ve ihtilaflı meselelerde bir referans metni olarak ve daha çok farklı rivayetlerin mukâyesesi bağlamında başvurulduğu ifade edilebilir.

1. 3. Daha Sonraki Muhtasarlara Kaynak Olması Meselesi

Muhtasaru't-Tahâvî'nin Hanefî mezhebi tarihindeki yerini görmek için incelenmesi gereken bir diğer husus, daha sonraki dönemlerde telif edilen muhtasarların *Muhtasaru't-Tahâvî*'yi esas alarak hazırlanmış olup olmadıklarıdır. Hanefi mezhebi içerisinde meşhûr olan ve mûteber kabul edilen muhtasarlar dikkate alındığında, eserini *Muhtasaru't-Tahâvî*'yi esas alarak hazırladığını ifade eden muhtasar müellifi bulunmamaktadır. Ayrıca muhtasarlar üzerine yapılan çalışmalarda da görebildiğimiz kadarıyla bu doğrultu-

14 Bkz. Bulut, *Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri*, 38-40.

15 İltaş, "Tahâvî", 39: 387. Dihlevî'nin değerlendirmesi için bkz. Abdülaziz ed-Dihlevî, *Büstanü'l-muhaddisin*, trc. Ali Osman Koçkuzu (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 161.

da bir bilgiye rastlanmamaktadır.[16] Sadece *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile ilgili bir çalışmasında Ferhat Koca bu eserde hem muhtevâ hem de sistem bakımından *Muhtasaru't-Tahâvî*'den büyük ölçüde istifade edildiğini hatta bu eserin Tahâvî'nin kitabının bir özeti olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir.[17] Bu değerlendirmenin kabul edilmesi durumunda *Tühfetü'l-fukahâ, Bidâyetü'l-mübtedî, Mecmau'l-bahreyn* gibi Hanefi Mezhebi'nin meşhur metinlerinin *Muhtasaru'l-Kudûrî* esas alınarak telif edilmesinden ve *Muhtasaru'l-Kudûrî*'nin *Mülteka'l-ebhur*'un ana kaynaklarından biri olmasından hareketle *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin de bu kitaplara dolaylı olarak kaynaklık ettiği görüşü benimsenmiş olmaktadır.[18] Bu nedenle bu meseleyle ilgili kısa bir açıklama yapılacaktır.

Tahâvî ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'larında bölümlerin işleniş sırası incelendiğinde birbirine yakın tasniflerin tercih edildiği görülmektedir. Nitekim *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de *Muhtasaru't-Tahâvî*'den hem muhteva hem de sistem bakımından büyük ölçüde istifade edildiğini söyleyen Koca, bu iki eserin fihristlerine işaret etmektedir. Ancak sadece bölümlerin işleniş sırası dikkate alınarak bu konuda kesin bir sonuca ulaşmak mümkün olmayabilir. Nitekim Tahâvî de bölümlerin tertibi konusunda Şâfii mezhebinin önemli eserlerinden biri olan Müzeni'nin *Muhtasar*'ından istifade etmiştir.[19] Bölümler içerisinde zikredilen meseleler ve bu meselelerin sunuluşu da konuyla ilgili önem arz eder. Bir fikir vermesi bakımından iki kitaptaki tahâret bölümleri incelendiğinde; *Muhtasaru't-Tahâvî*'de yer almadığı hâlde *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de zikredilen meseleler ve Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerin nakli hususundaki farklılıklar Kudûrî'nin *Muhtasarı*'nı telif ederken sadece *Muhtasaru't-Tahâvî*'den istifade ile yetinmediğini göstermektedir.[20] Her iki muhtasarda da benzer meseleler zikredilmektedir. Ancak bu durum

16 Nesefî'ye (ö. 710/1310) ait *Kenzü'd-dekâik* isimli muhtasar, aynı müellifin eseri olan *el-Vâfi*'nin özetidir. *el-Vâfi*'nin kaynakları arasında *Muhtasaru't-Tahâvî* zikredilmektedir. Bkz. Ahmet Yaman, "Kenzü'd-Dekâik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 2002), 25: 261. Ancak *el-Vâfi*'nin mukaddimesinde *Muhtasar* olarak zikredilen bu eserin yanlışlıkla Tahâvî'ye nispet edildiği aslında Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı olması gerektiği ifade edilmektedir. Zikredilen gerekçeler için bkz. Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefi Muhtasar Geleneğine Etkisi*, 17.

17 Ferhat Koca, "el-Muhtasar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 65.

18 Ferhat Koca, "el-Muhtasar", 31: 65; Ahmet Özel, "Hanefi Mezhebi (Literatür)", 16: 22-23.

19 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1627. Her iki eserin fihristlerine bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir.

20 Mesela Tahâvî'nin zikretmediği "teyemmümde niyetin farz oluşu, teyemmümü bozan şeyler, cenaze ve bayram namazını kaçırmamak için vakit dar olduğu zaman teyemmüm yapılabileceği" gibi bazı önemli mesele ve hükümler *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de yer almaktadır. Yine Kudûrî hayızlı kadının orucu kaza edeceği, namazı ise kaza etmeyeceği hükmünü naklederken *Muhtasaru't-Tahâvî*'de bu mesele de yer almamaktadır. Bkz. Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037), *el-Muhtasar* (şerhi *el-Lübâb* ile birlikte), thk. Abdürrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2007), 1: 53-54, 61. Mezhep içi ihtilaflı meseleler ile ilgili olarak da Tahâvî'nin tahâret kitabında naklettiği Hanefî imâmları arasındaki sekiz ihtilaflı meseleden sadece üç tanesi *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de zikredilmektedir. Ayrıca Kudûrî bu bölümde, *Muhtasaru't-Tahâvî*'de yer almadığı hâlde Hanefî imâmları arasında ihtilaf bulunan üç mesele daha zikretmektedir. Kudûrî'nin kaynağına ilişkin incelemesi sonucunda Orhan Ençakar, Kudûrî'nin Kerhî'nin *Muhtasar*'ından pek çok yönden yararlandığını ifade etmekte dir. Bkz. Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefi Muhtasar Geleneğine Etkisi*, 14, 75-107.

gayet tabidir. Çünkü her iki muhtasar da Hanefî fıkhının temel meselelerini nakleden eserlerdir. Bölümler içerisinde konuların ve meselelerin sunulması ve ifadelerdeki dikkat çeken farklılıklar[21] ve bazı meselelerde farklı hükümlerin nakledilmesi gibi hususlar Kudûrî'nin eserini hazırlarken *Muhtasaru't-Tahâvî*'yi esas almadığına bir işaret olarak zikredilebilir.[22]

Telif edildiği zamanda diğer ilk muhtasarlarla birlikte o döneme kadarki tatbikat itibariyle kuvvet kazanmış mezhep görüşlerini vermek[23] ve "ilk defa Ebû Hanîfe ve talebelerinin tüm fıkhî mesaisini kapsamak"[24] gibi önemli bir işlev gören *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin Hanefî mezhebinde etkili olan ve yaygın olarak kullanılan "mütûn" arasına dâhil edilmediği kendisinden sonra telif edilen meşhûr ve mûteber muhtasarlarda esas kaynak olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hem metninin hem de şerhlerinin günümüze ulaşan el yazmalarının azlığından da anlaşılacağı üzere bu eserin sonraki dönemlerde etkisinin nispeten zayıf olduğu ve şerhlerinin de "uzun soluklu bir gelenek" oluşturamadıkları ifade edilmektedir.[25] Bu durumun muhtemel gerekçeleriyle ilgili olarak, *Muhtasaru't-Tahâvî* de yararlanılan kaynaklar ve Hanefî imâmlarına nispet edilen görüşlerle ilgili değerlendirmeler,[26] bu eserde bazı fıkhî kavramların henüz tam ola-

---

21 Mesela Tahâvî, sargı üzerine mesh etme meselesini teyemmüm bâbının sonunda işlerken, Kudûrî ise bu meseleyi mesh bâbının sonunda zikretmiştir. Yine Tahâvî abdestin sünnetlerini zikrettiği bâbın sonunda cünüb ve hayızlı olan kimsenin Kur'ân kıraati yapamayacağı ve Kur'ân'a dokunamayacaklarını belirtirken bu mesele *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de hayız bâbında zikredilmektedir. İfadelerdeki farklılıklara örnek olarak hades hâlindeki bir kimsenin mushafa dokunması/taşıması meselesi *Muhtasaru't-Tahâvî*'de "ولا يحمل المصحف" şeklinde geçerken *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de "ولا يجوز لمحدث مس المصحف" olarak ifade edilmektedir. Ayrıca hayızlı eşe cinsel yönden yaklaşmanın sınırları meselesi *Muhtasaru't-Tahâvî*'de "ويستمتع من الحائض بما عدى مأزرها" şeklinde zikredilirken *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de "ولا يأتيها زوجها" olarak ifade edilmektedir. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 22; Kudûrî, *Muhtasar*, 1: 61.

22 Mesela Tahâvî cünüb ve hayızlı olan kimsenin Kur'ân okuyamayacaklarını "tam bir âyet" ile sınırlarken Kudûrî mutlak olarak kıraat yapamayacaklarını belirtmektedir. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 18; Kudûrî, *Muhtasar*, 1: 61.

23 Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 16: 10.

24 Eyyüp Said Kaya, *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001) 177.

25 Eyyüp Said Kaya, "Şerh (Fıkıh)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 561; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 48. *Muhtasaru't-Tahâvî*'yi neşreden Efğânî çok gayret etmesine rağmen kitabın sadece iki yazma nüshasını bulabildiğini ifade etmektedir. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, neşredenin girişi, 9-10.

26 Bazı meselelerde Tahâvî ile Mervezî'nin muhtasarlarında Hanefî imâmlarına nispet edilen görüşler konusunda ciddî derecede farklılıkların görüldüğünü ifade eden Bedir, *Muhtasaru't-Tahâvî* ile aynı dönemde telif edilen ve kaynaklarının zâhirü'r-rivâye olduğu kabul edilen Mervezî'nin *el-Kâfî* isimli muhtasarının daha sonraki döneme etkisinin çok güçlü olduğunu belirtmektedir. Bkz. Murteza Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, 49, 54. *Muhtasaru't-Tahâvî*'de sadece zâhirü'r-rivâyenin kaynak olması gibi bir durum söz konusu değildir. Yer yer nâdirü'r-rivâye görüş veya eserlere, bunlar içerisinde de sıklıkla Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sine atıf yapılmaktadır. Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere Tahâvî, Hanefi imâmlarına nispet edilen farklı görüşler arasından tercih yaptığını bazı meselelerde tasrih etmektedir. Tercih gerekçelerini de ifade eden Tahâvî'nin bazı rivayetleri tercih ederken zâhirü'r-rivâyeyi temel ölçü olarak almadığı görülmektedir. Aşağıda işlenecek olan Cessâs'ın Hanefî imâmlarına nispet ettiği görüşler konusunda Tahâvî'ye yönelik itirazlarının bir kısmında *usûl*ü gerekçe göstermesi de bu konuda önem arz etmektedir.

rak netleşmemiş olması, müellifin Mısır'da bulunması gibi bazı meseleler de inceleme konusu yapılabilir. Ancak bu çalışmada üzerinde durulan husus Tahâvî'nin mezhep içi ihtilaflı meselelerde açık ifadelerle yapmış olduğu tercihlerinin bu duruma etkisidir. Nitekim o, birçok konuda Ebû Hanîfe'nin görüşü haricinde bir tercihte bulunmaktadır.

2. Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri

2.1. Genel Bilgiler

Muhtasaru't-Tahâvî'nin en önemli özelliklerinden biri, Hanefî imâmları arasında ihtilâf zikredilen meselelerin büyük kısmında müellif tarafından açıkça tercihte bulunulmuş olmasıdır.[27] Tahâvî bu eserinde, zikrettiği 460'ın üzerinde ihtilaflı meselede tercihte bulunmaktadır. Ayrıca Hanefî imâmlarına farklı görüşler nispet edildiğinde müellifin bunlar içerisinde "rivâyet tercihi" yaptığı da görülmektedir. Tahâvî farklı rivâyetleri genelde kaynaklarıyla birlikte nakletmekte ve bazen hangi rivâyeti niçin tercih ettiğini de belirtmektedir. Tahâvî, Hanefî imâmlarının görüşleriyle alakalı farklı rivâyetler naklettiği yerlerin bir kısmında ise rivâyetlerle alakalı bir tespit yapmaksızın içlerinden bir görüşü tercih etmektedir.

Muhtasaru't-Tahâvî'de Hanefî imâmlarının görüşleri zikredilirken birkaç istisna hariç önce Ebû Hanîfe'nin, daha sonra ise Ebû Yûsuf'un ve İmâm Muhammed'in görüşleri nakledilmektedir. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in kavlini hemen her ihtilaflı meselede zikretmekle birlikte Tahâvî'nin az da olsa bazı meselelerde gerek Ebû Hanîfe'nin gerekse Ebû Yûsuf veya İmâm Muhammed'in görüşünü zikretmediği de görülmektedir.[28] Tahâvî hangi görüşü tercih edecekse, bu görüşün hemen peşinden "bihi ne'huz" ifadesiyle tercihini açıkça belirtmektedir. Birkaç meselede bu ifadenin yerine "ecved", "ehabbü ileynâ", "kemâ kâle" gibi farklı tabirler de kullanmaktadır.[29]

2. 2. Tahâvî'nin Tercihlerinin Hanefî İmâmlarının Görüşleriyle Mukâyesesi

Tahâvî'nin bu eserinde toplam 460'ın üzerinde tercihi bulunmaktadır.[30] Bunlar içerisinde daha çok Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih

27 Az da olsa Tahâvî'nin zikrettiği görüşlerden herhangi birini tercih etmediği meseleler bulunmaktadır. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 154, 171, 199, 206-207.

28 Mesela bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 29, 83, 173, 250,255, 271, 279, 309.

29 Tahâvî, *Muhtasar*, 62, 168, 315, 362, 378, 394. Feyziyye nüshasındaki "asvab" ve "hak" ifadeleri için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 376, 390.

30 Fıkıh metninin yapısı gereği müellifi tarafından açıkça nakledilen ihtilafların birden fazla meseleye raci olma ihtimali dikkate alınarak tercihlere dair zikredilecek olan bilgilerde ihtiyatlı ifadelere yer verilecektir. Tahâvî'nin bu tercihlerinin mutlak içtihat olarak değerlendirilip Hanefî imâmlarına muhâlefet ve muvâfakat etmesi dikkate alınarak yapılmış olan benzer bir tasnifi için bkz. Abdullah Nezir Ahmed, *el-İmâm Ebû Ca'fer et-Tahâvî Fakîhen* (Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1408/1987), 810-981.

etmekle birlikte az sayıda meselede Züfer'in görüşünü benimseyen Tahâvî bir meselede ise hocası İbn Ebû İmrân'dan işittiğini ifade ettiği bir hükmü nakledip ardından bu görüşü tercih ettiğini belirtmektedir.[31]

Tahâvî ihtilaflı meseleler içerisinde en çok Sâhibeyn'in Ebû Hanîfe'den farklı olan ortak görüşlerini tercih etmektedir. Bunlar *Muhtasar*'daki tüm tercihler içerisinde yaklaşık 1/3'lük bir orana tekâbül etmektedir. Eserde Tarafeyn'in ittifak ettikleri görüşlerinin tercih edildiği meseleler yaklaşık 40 civarında olup, 15 civarında meselede Şeyhayn'in ittifak ettikleri görüşleri, yine 8 kadar meselede de İmâm Muhammed ve Züfer'in ortak görüşleri tercih edilmektedir. Tahâvî Hanefî imâmlarının görüşlerinde tek kaldıkları meseleler içerisinde Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in kavillerini yaklaşık 70'er meselede tercih etmesine karşılık 45 kadar meselede Ebû Hanîfe'nin, 6 meselede de Züfer'in tek kaldığı görüşünü tercih etmiştir. Ayrıca Tahâvî, altı meselede Hanefî imâmlarının hepsine muhâlefet edip şahsî görüşünü beyân etmektedir.[32]

Nakledilen veriler dikkate alındığında üzerinde durulması gereken en önemli husus Tahâvî'nin daha sonra telif edilen muhtasarların aksine Ebû Hanîfe'nin kavli yerine daha çok Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerini tercih etmiş olmasıdır. Tahâvî'nin, Ebû Hanîfe'nin tek kaldığı ve diğer Hanefî imâmlarından biri ile müttefik olduğu görüşleri tercih ettiği meselelerin toplamı kitapta nakledilen ihtilaflı meselelerin yaklaşık %25'lik bir kısmına tekâbül etmektedir. Bu durumda Tahâvî'nin nakletmiş olduğu ihtilaflı meselelerin yaklaşık %75'inde Ebû Hanîfe'nin görüşü haricinde bir tercihte bulunduğu anlaşılmaktadır.

3. Tahâvî'nin Tercihlerine Karşı Cessâs'ın Tutumu

Cessâs'ın Tahâvî'nin eserlerine olan ilgisi dikkat çekmektedir. Nitekim o, Tahâvî'nin *İhtilâfu'l-fukahâ* isimli eserini ihtisâr, *Muhtasar*'ını da şerh etmiştir.[33] *Cessâs Muhtasaru't-Tahâvî*'yi şerh ederken, metin kısmında Tahâvî'nin açıkça belirttiği tercih ifadelerini[34] ve tüm Hanefî imâmlarına muhâlefet ederek belirttiği şahsî görüşlerini[35] zikretmemiş ve şerhte de bu konuya hiç değinmemiştir. Muhtemelen Cessâs bu tavrıyla,

31 Tahâvî, Muhtasar, 156. Efğânî, Tahâvî'nin bazen Hasan b. Ziyâd'ın görüşünü de tercih ettiğini belirtmektedir. Bkz. Tahâvî, Muhtasar, neşredenin girişi, 4. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Hasan b. Ziyâd'ın görüşünün tercih edildiği bir mesele bulunmamaktadır. Efğânî'nin ifadesinin Hasan b. Ziyâd'ın rivâyetinin tercih edilmesi olarak düşünülmesi mümkündür. Bir misâl için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, 418.

32 *Muhtasar*'daki yerlerini görmek için bkz. Bulut, *Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri*, 52-59.

33 Sâid Bekdâş, Cessâs'a *Ta'lîk alâ şürûti't-Tahâvî ve Şerhu âsâri't-Tahâvî* isimli iki eser daha nispet edildiğini nakletmektedir. Bkz. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, neşredenin girişi, 1: 119. Ayrıca Tahâvî gibi Cessâs da *Ahkamu'l-Kur'ân* isimli bir eser telif etmiştir.

34 Krş. Tahâvî, *Muhtasar*, 15; 23; 75 - Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1: 199; 1: 501; 3: 13.

35 Krş. Tahâvî, *Muhtasar*, 62; 91; 441 - Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 2: 514; 3: 145; 8: 560.

bu tercihlerin mezhepte müftâ bih görüşler olmayıp sadece Tahâvî'ni şahsî kanaatleri olduğuna işâret etmek istemektedir.[36] *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin farklı nüshaları olması sebebiyle Cessâs'ın elindeki nüshada bu ifadelerin bulunmaması ihtimali de düşünülebilir. Nitekim Efğânî'nin ifade ettiği üzere *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin -şu an için ulaşılan- iki nüshasından birinde az bir kısım hariç Tahâvî'nin tercih ifadeleri yer almamaktadır.[37] Ancak bu, ilkine göre zayıf bir ihtimaldir. Cessâs'ın sadece وبه نأخذ şeklindeki tercih ifadelerini değil, aynı zamanda Tahâvî'nin "أما أنا فارى, عندي, لا نرى" gibi ifadelerle Hanefî imâmlarına muhâlefet ederek zikrettiği şahsî görüşlerini de nakletmemesi birinci ihtimali kuvvetlendiren önemli bir husustur.[38]

Cessâs'ın tahâret ve büyû' bölümlerinde yer alan ihtilaflı meselelerdeki izahları incelendiğinde, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği görülmektedir. Buradaki meselelerin hemen hepsine "li-Ebî Hanîfe", "vechü kavli Ebî Hanîfe" gibi ifadelerle başlayarak Ebû Hanîfe'nin kavlini şerh eden ve delillerini sıralayan, ayrıca bu görüşlere yönelik muhtemel itirazları cevaplandıran Cessâs,[39] Ebû Hanîfe'nin, Ebû Yûsuf'la veya İmâm Muhammed ile aynı görüşte olduğu meselelerde dahi konuyu sadece Ebû Hanîfe'nin görüşünü izah eder şekilde (sadece onun ismini zikrederek) ifade etmektedir.[40] Dolayısıyla Cessâs'ın meselelerin hemen tamamında Ebû Hanîfe'ye tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki yukarıda işlendiği üzere Tahâvî, Ebû Hanîfe'ye nispetle daha çok Sâhibeyn'in görüşlerini tercih etmiştir. Cessâs'ın Tahâvî'nin tercih ifadelerini dikkate almaması ve dolayısıyla bu tercihlerin mezhepte mûtemed görüşler olmadığına işaret etmesinin bu hususla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Cessâs'ın Hanefî mezhebi içerisinde gerek usûl gerekse fürû sahasında önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Cessâs'ın Tahâvî'nin tercihlerini dikkate almamasının, *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin diğer muhtasarlara nispetle mezhep içerisinde etkisinin az olmasında ve yaygın olarak kullanılmamasında kısmen etkisinin olduğu söylenebilir.

Söz konusu tercihler dışında Cessâs'ın Tahâvî'ye mezhep imâmlarına nispet ettiği görüşler hususunda da bazı itirazları bulunmaktadır.[41] Cessâs bu konuda Tahâvî'ye yönelik itirazlarının bir kısmında usûlü, bir kısmında da hocası Kerhî'yi referans göstermektedir.[42] Bu itirazlarıyla birlikte Cessâs'ın Tahâvî hakkında "sika, güvenilir ve gayr-i

36 Sâid Bekdâş da aynı kanâattedir. Bkz. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, neşredenin girişi, 1: 148.
37 Tahâvî, Muhtasar, neşredenin girişi, 10.
38 Krş. Tahâvî, *Muhtasar*, 62; 91; 441 - Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 2: 514; 3: 145; 8: 560.
39 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1: 373, 420, 456, 460, 485; 3: 13, 34, 38, 57, 79, 110, 112, 116.
40 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1: 373, 420, 460; 3: 34, 51, 110. Bu bölümlerde bir meselede istisnâi bir tutum olarak Cessâs "وجه قولهما" diyerek Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un ortak olan görüşlerini izah ettiğini belirtmektedir. Bkz. 3: 82.
41 Örnek için bkz. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1: 229, 485; 3: 37, 56, 62, 116, 136. Ayrıca bkz. 8: 103.
42 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1: 229 485; 3: 62, 93; 4: 108; 8: 103, 243. Kerhî'nin, yaşadıkları dönemde içtihat ehli olarak bahsettiği Tahâvî'yi bir hac mevsiminde gördükten sonra fikrinin değiştiğine dair bir rivâyet nakledilmektedir. Bkz. H. Yunus Apaydın, "Kerhî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 2002), 25: 285.

müttehemdir" ifadeleri de bulunmaktadır.[43] Mezhep içerisindeki *Muhtasaru't-Tahâvî*'ye yönelik algıda Cessâs'ın bu itirazlarının fazla etkisinin olmadığı söylenebilir. Nitekim daha sonraki dönemlerde Hanefî fakihlerinin bu konudaki değerlendirmeleri incelendiğinde mezhebin hükümlerini nakil konusunda Tahâvî hakkında oluşabilecek olumsuz kanaatlerin giderilmesi yönünde çabalarla karşılaşılmaktadır.[44] İbn Âbidîn'in, Tahâvî ve Cessâs'ın Hanefî imâmlarına farklı görüşler nispet ettiği bir meselede Hanefî fakihlerinin konuyla ilgili değerlendirmelerini naklettiği ifadeler de dikkat çekmektedir. Burada her iki isim lehine de ifadeler bulunmakla birlikte Ebû İshâk es-Saffâr (ö. 534/1139) Tahâvî'nin Hanefî imâmlarının görüşlerinin ne olduğu hususunda Cessâs'a göre daha isabetli nispetlerde bulunduğunu ifade etmektedir.[45]

4. Hanefî Muhtasar Geleneğinde Mezhep İçi İhtilaflı Meselelerin Nakledilişi ve Yapılan Tercihler

Bu başlık altında Tahâvî'nin tahâret ve büyû bölümlerinde tercihte bulunduğu Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerin daha sonra telif edilen ve Hanefî mezhebinde mûtemed kabul edilip yaygın olarak kullanılan muhtasarlardaki işlenişi incelenecektir.[46] Ayrıca bu meseleler haricinde muhtasarların bu bölümlerinde zikredilen diğer ihtilaflı meseleler de dikkate alınacaktır. Yapılacak olan inceleme, Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerin nasıl zikredildiği ve bu görüşler arasından bir tercihte bulunulup bulunulmadığına yöneliktir.

4. 1. Temel Metinler (Mütûn)

Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı, Bürhânüşşerîa'nın (ö. 673/1274) *Vikâyetü'r-rivâye*'si ve Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâik*'i Hanefî âlimleri arasında yaygın kullanılan, mûteber ve mûtemed eserler anlamında "mütûn-i selâse"; *Kenzü'd-dekâik* ve *Vikâyetü'r-rivâye* ile birlikte Mevsılî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*'ı ve İbnü's-Sâati'nin (ö. 694/1295) *Mecmau'l-bahyren*'i ise "mütûn-i erbaa" olarak anılmıştır.[47] Dolayısıyla iki eserin her iki ifadeye de dâhil edilmesi sebebiyle toplamda beş muhtasar "metin" kavramı ile nitelendirilmiş olmaktadır. Bu beş muhtasarda Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerin nakledilişi ve yapılan tercihler şu şekildedir:

43 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 7: 403.

44 Bkz. Alâüddîn el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2: 576, 629-630.

45 İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, 3: 570.

46 Bu ihtilaflı meseleleri görmek için bkz. Bulut, *Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri*, 61-73.

47 Ahmet Özel, "Hanefi Mezhebi (Literatür)", 16: 22-23.

A- *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de meselelerin çoğunda Hanefî imâmlarının farklı görüşleri zikredilmektedir. Ancak Tahâvî'nin ihtilaf zikredip tercihte bulunduğu meselelerin bir kısmında *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de sadece Ebû Hanîfe'nin görüşleri yer almaktadır. Bunlar içerisinde kimi meselelerde sadece görüş Ebû Hanîfe'ye izafe edilmek sûretiyle Sâhibeyn'in ihtilafı olduğuna işaret edilmekte,[48] kimi meselelerde ise Ebû Hanîfe'nin yalnız kaldığı veya Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'den sadece biri ile ittifak ettiği görüşleri nakledilmekte, muhâlif olan Hanefî imâmının görüşü ise zikredilmemektedir.[49] Kudûrî'nin gerek ismine vurgu yaparak gerekse ismini zikretmeksizin sadece Ebû Hanîfe'nin görüşünü naklettiği meselelerde, onun kavlini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak diğer pek çok meselede Hanefî imâmlarının ihtilafını zikredip bunlar arasında açıkça herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.[50] Bununla birlikte Kudûrî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* isimli eserinin başında Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerde ilke olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiğini açıkça belirttiği nakledilmektedir.[51]

B- *Vikâye*'de Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin metne oldukça hâkim olduğu görülmektedir. Nitekim Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşleri sadece birkaç meselede zikredilmektedir.[52] Ebû Hanîfe'nin (diğer Hanefî imâmlarından farklı olan) görüşleri tüm meselelerde zikredilmesine rağmen isminin belirtilmesine neredeyse hiç ihtiyaç duyulmamaktadır. Müellif metne tercihlerini aldığını eserinin mukaddimesinde bildirmektedir. Pek çok meselede Ebû Hanîfe'nin kavli zikredilmekte, bunların bir kısmı yalnız kaldığı görüşleri olmakla birlikte bir kısmı da Ebû Yûsuf veya İmâm Muhammed'den birisi ile müttefik olduğu görüşleridir.[53]

Vikâye'nin tahâret ve büyû bölümlerinde *Muhtasaru't-Tahâvî*'de nakledilen ihtilaflı meseleler haricinde bazı meselelerde de Sâhibeyn'in görüşleri nakledilmektedir.[54] Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin metne bu derece hâkim olmasının yanı sıra müellifin ihtilaflı meselelerin bir kısmında "bihî yüftâ" gibi sarih ifadelerle tercihte bulunduğu görülmektedir. Tercihte bulunulan üç meselede de müftâ bih olan görüş Ebû Yûsuf'un kavlidir.[55]

48 Kudûrî, *Muhtasar*, 1: 199, 218. (في قول أبي حنيفة؛ عند أبي حنيفة)

49 Kudûrî, *Muhtasar*, 1: 201, 216-217, 223.

50 Hanefî imâmlarının görüşlerini zikrederken Ebû Hanîfe-Ebû Yûsuf- İmâm Muhammed sıralamasını gözetmesi bu mânâda bir "tercih" olarak değerlendirilebileceği gibi doğrudan bir tercih olmayıp yerleşik ifade üslûbuna uygun bir nakil olarak da düşünülebilir. Nitekim *Muhtasaru't-Tahâvî*'de de pek çok meselede tercih edilmemesine rağmen Ebû Hanîfe'nin görüşü önce zikredilmektedir.

51 Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi*, 6.

52 Bürhânüşşerîa (ö. 673/1274), *Vikâyetü'r-rivâye* (*Şerhu'l-Vikâye* ile birlikte), thk. Dr. Salâh Muhammed Ebu'l-Hac (Ammân: Dâru'l-Varrâk, 2006), 1/2: 30, 55; 2/4: 48.

53 Bürhânüşşerîa, *Vikâye*, 1/2: 59-60, 72, 88, 83, 228; 2/4: 5, 8-9, 10, 23, 45, 50, 52, 57, 68-69.

54 Bürhânüşşerîa, *Vikâye*, 1/2: 30, 34, 53, 62, 68; 2/4: 7-8, 27, 35, 72.

55 Bürhânüşşerîa, *Vikâye*, 1/2: 95-96; 2/4: 58-59.

C- Mevsılî muhtasarını Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bir araya getirmek sûretiyle hazırlamış, daha sonra gelen talepler üzerine diğer Hanefî imâmlarının görüşlerini rumuzlarla belirtmiştir.[56] Metinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini nakleden müellif eserine "fetvâ için tercih edilen görüşler" anlamında *el-Muhtâr li'l-fetvâ* ismini vermiş, bunun sebebi olarak da fukahânın çoğunun bu görüşleri tercih ettiğini ifade etmiştir.[57] Mevsılî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği kitabın hazırlanış gayesinden de anlaşılmaktadır.

D- İbnü's-Sââtî muhtasarında mezhep içerisindeki farklı görüşleri, her biri için farklı cümle ve fiil yapısı kullanarak nakletmektedir.[58] Müellif incelenen meseleler arasında sadece nebizden abdest alınması meselesindeki ihtilafta Ebû Yûsuf'un kavlinin "müftâ bih" olduğunu belirtmektedir.[59] Eserde *Muhtasaru't-Tahâvî*'de nakledilen ihtilaflı meseleler haricinde tercihte bulunulan birkaç mesele daha bulunmaktadır. Bu tercihler ise İmâm Muhammed'in görüşü doğrultusundadır.[60]

E- Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik* isimli eserinde incelenen ihtilaflı meseleler dikkate alındığında diğer herhangi bir Hanefî imâmının ihtilafı belirtilmeden sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin zikredildiği görülmektedir. Tahâret ve büyû bölümlerinde sadece bir yerde Hanefî imâmlarından Züfer'in farklı olan görüşüne atıf yapılmaktadır.[61] Bu eserin tamamında on civarında mesele haricinde sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verildiği ifade edilmektedir.[62] Dolayısıyla müellifin Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin bu derece esas alındığı *Kenz* hem mütûn-i selâse hem de mütûn-i erba'a kavramlarına dâhil edilmiştir.

4. 2. Diğer Muhtasarlar

Hanefî mezhebinde "mütûn" kavramı ile ifade edilen muhtasarlar arasına dahil edilmemekle birlikte mezhep içerisinde etkili olan diğer bazı önemli fıkıh muhtasarları bulunmaktadır. Molla Hüsrev'e ait (ö. 885/1480) *Gurerü'l-ahkâm*'ın şerhi *Dürerü'l-hükkâm* ile İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*'u uzun süre kazâ ve tedris

56 Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî (ö. 683/1284), *el-Muhtâr* (şerhi *el-İhtiyâr* ile birlikte), thk. Şuayb Arnavut (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010), 1: 35-37.

57 Mevsılî, Muhtâr, I, 36.

58 Bu kalıplar için bkz. Ahmed b. Ali İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 60-68. *Letâifu'l-işârât* adlı eserini İbnü's-Sâa ti'yi esas alarak hazırlayan Şeyh Bedreddin bu farklı cümle ve fiil yapılarını kaide şeklinde isimlendirmektedir. Bkz. Ayhan Hira, *Şeyh Bedreddin* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 122.

59 İbnü's-Sââti, *Mecma'u'l-bahreyn*, 87.

60 İbnü's-Sââti, *Mecma'u'l-bahreyn*, 77, 102, 262.

61 Ebü'l-Berekât en-Nesefî (710/1310), *Kenzü'd-dekâik* (şerhi *Tebyînü'l-hakâyık* ile birlikte), thk. Ahmed Inâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 4: 301.

62 Nesefî, *Kenzü'd-dekâik*, thk. Sâid Bekdâş (Medine-i Münevvere: Dârü's-Sirâc, 2011), 6, 52.

sahalarında kaynak kitaplar olarak kullanılmıştır. Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *Bidâyetü'l-mübtedî*'si ve Timurtâşî'nin (ö. 1006/1598) *Tenvîru'l-ebsâr*'ı ise özellikle şerh ve hâşiyeleri ile birlikte yaygın olarak kullanılan ve mezhepte etkili olan muhtasarlardır. Bu dört muhtasarda Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerin nakledilişi ve yapılan tercihler şu şekildedir:

A- *Bidâyetü'l-mübtedi*'de genelde Hanefî imâmlarının farklı görüşleri zikredilmektedir. Bazı meselelerde, gerek ismi zikredilerek gerekse zikredilmeksizin sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verilmektedir.[63] Sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin zikredildiği meselelerde, müellifin onun görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. İhtilaf zikredilen meselelerde sarih bir tercih ifadesi bulunmamaktadır. Merğînânî'nin *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin şerhi olan *Hidâye*'de zikrettiği görüşlerin delillerini verirken tercih ettiği görüşün delilini diğerlerine cevap olması için en sona bıraktığı belirtilmektedir.[64] *Bidâyetü'l-mübtedî*'deki Ebû Hanîfe ile birlikte diğer Hanefî imâmlarının da görüşlerinin nakledildiği meseleler, eserin şerhi olan *Hidaye*'de incelendiğinde Merğînânî'nin bu meselelerde Ebû Hanîfe'nin yalnız kaldığı veya Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'den biriyle müttefik oldukları görüşün delilini sona bıraktığı dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği anlaşılmaktadır.[65]

B- *Muhtasaru't-Tahâvî*'de nakledilen ihtilaflı meseleler dikkate alındığında *Gurerü'l-ahkâm*'da -bir mesele dışında[66]- sadece Ebû Hanîfe'nin görüşleri nakledilmektedir. Bu ihtilaflı meseleler haricinde tahâret ve büyû bölümlerinde diğer Hanefî imâmlarının farklı olan görüşlerinin zikredildiği birkaç mesele bulunmakta, bunlar arasında sadece bir meselede "bihî yüftâ" tabiri ile Ebû Yûsuf'un görüşü tercih edilmektedir.[67]

C- Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli muhtasarında müellifin genelde farklı olan görüşlere işaret ettiği görülmektedir. Meselelerin neredeyse tamamında Ebû Hanîfe'nin görüşünün ismi zikredilmeksizin metne alınıp Sâhibeyn'in ihtilaflarının belirtilmiş olması dikkat çekmektedir. Ebû Hanîfe'nin ismi belirtilecekse "imâm" tabiri kullanılmaktadır.[68] Bazı meselelerde sadece Ebû Hanîfe'nin görüşleri nakledilmekle yetinilmektedir.[69] Müellif

63 Ebü'l-Hasen el-Merğînânî (ö. 593/1197), *Bidâyetü'l-mübtedi* (şerhi Hidaye ile birlikte) (el-Mektebetü'l-İslâmiyye t.y.), 1: 14, 24; 3: 25, 37-38, 54, 64, 73.

64 Cengiz Kallek, "el-Hidaye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDY Yayınları, 1998), 17: 471.

65 Merğînânî, *Hidaye*, 1: 25, 30, 60, 117; 3: 27, 56, 59. Sadece bir meselede Sâhibeyn'in delilini sonra zikretmesi, bu meselede Ebû Hanîfe'nin değil, Sâhibeyn'in görüşünü tercih ettiği anlamına gelebilir. Bkz. Merğînânî, *Hidaye*, 3: 22-23.

66 Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Gureru'l-ahkâm (şerhi Dürerü'l-hukkâm ile birlikte), nşr. Kırımî Yusuf Ziya-Lofçalı Râşid (Ahmed Kâmil Matbaası, 1329), 1: 14.

67 Molla Hüsrev, *Gureru'l-ahkâm*, 1: 14, 24, 26, 31, 49; 2: 165. Müellifin tercihi için bkz. 2: 189.

68 İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549), *Mülteka'l-ebhur* (şerhi *Mecme'u'l-enhur* ile birlikte), thk. Halil Imrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1: 57, 74, 173.

69 Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 1: 78; 3: 113-115.

sadece bir meselede açık bir tercih ifadesinde bulunmaktadır. Bu tercihi Ebû Yûsuf'un görüşü doğrultusundadır.[70] *Mülteka'l-Ebhur*'un tahâret ve büyü bölümlerinde *Muhtasaru't-Tahâvî*'de nakledilen ihtilaflı meseleler haricinde bazı ihtilaflı meselelere yer verilmekte ve bunlar arasında birkaç meselede "muhtâr, bihî yüftâ" tabirleri ile Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve Züfer'in görüşleri tercih edilmektedir.[71]

D- Timurtâşî'ye ait *Tenvîru'l-ebsâr*'da incelenen ihtilaflı meselelerde metne Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin alındığı, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerine yer verilmediği görülmektedir. Sadece bir meselede müellif, Ebû Hanîfe'nin değil Sâhibeyn'in görüşünü metne almıştır.[72] Yine bir diğer meselede de İmâm Muhammed'in farklı olan görüşü "قيل" denilerek isim verilmeksizin belirtilmiş ve bu görüşün "müftâ bih" olduğu ifade edilmiştir.[73] Burada görüşü tercih edilmesine rağmen İmâm Muhammed'in isminin zikredilmemiş olması dikkat çekmektedir. Taharet ve büyû bölümlerindeki diğer bazı meselelerde yer yer Sâhibeyn'in ihtilafları belirtilmektedir.[74] Bir meselede de Sâhibeyn'in kavli müftâ bih olarak ifade edilmekle birlikte, metinde Ebû Hanîfe'nin de bu görüşe rücû ettiği belirtilmektedir.[75]

Taharet ve büyû bölümleri esas alınarak yapılan inceleme sonucunda Hanefî muhtasar geleneğinde mezhep içi ihtilaflı meselelerin nakledilişi ve yapılan tercihler ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Mütûn olarak kabul edilen muhtasarlar içerisinde *Vikâye*, *Muhtâr* ve *Kenz*'de Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin metne oldukça hâkim olduğu, diğer Hanefî imâmlarının görüşlerine çok az yer verildiği görülmektedir. Kudûrî *Muhtasar*'ında Hanefî imâmlarının farklı görüşlerini nakletmekle birlikte bir başka eserinde ilke olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiğini belirtmektedir. *Mecma*'da ihtilaflar nakledilmekte ve bunların büyük kısmında doğrudan bir tercih yapılmamaktadır. Ancak Mecma'da ve ayrıca *Vikâye*'de oldukça az da olsa sarâhaten yapılan tercihler Ebû Hanîfe'nin değil, diğer Hanefî imâmlarından birisinin görüşü doğrultusundadır.

Bidâyetü'l-mübtedî'de, aynı müellife ait şerhten hareketle Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edildiği görülmektedir. *Gurer*'de ve *Tenvîr*'de Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin metne hâkim olduğu, diğer Hanefî imâmlarının Ebû Hanîfe'den farklı olan görüşlerinin sadece birkaç mesele haricinde belirtilmemesinden bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. *Mültekâ*'da ihtilaflar genelde zikredilmekle birlikte metne esas alınan Ebû Hanîfe'nin görüşleridir. Aynı zamanda yukarıda zikredildiği üzere *Mecma*'da ve *Vikâye*'de, ayrıca *Mültekâ* ile

70 Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 1: 57.
71 Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 1: 82, 86-87, 91-92; 3: 23-24, 53-54, 82-84, 127.
72 Metnin hâşiyesinde İbn Âbidîn *Hidâye, Mültekâ* ve *Kenz* gibi metinlerde Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edildiğini ifade etmektedir. Bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7: 192.
73 Timurtâşi, *Tenvîru'l-ebsâr*, 7: 86-87.
74 Timurtâşi, *Tenvîru'l-ebsâr*, 1: 317, 423; 7: 124, 392.
75 Timurtâşi, *Tenvîru'l-ebsâr*, 1: 423.

birlikte *Gurer* ve *Tenvîr*'de az olmakla birlikte açıkça tercih edildiği belirtilen görüşler Ebû Hanîfe haricindeki Hanefi imâmlarının görüşleridir. Bu durumda Ebû Hanîfe haricinde bir Hanefî imâmının görüşünün tercih edilmesi istisnâi bir tutum olarak değerlendirildiğinde, bu muhtasardaki ihtilaflı meselelerin (geri kalan) büyük kısmında Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edildiği anlaşılabilir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin görüşü zikredilip de ardından bu görüşün tercih edildiğinin sarâhaten belirtilmesine ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir.

Sonuç

Muhtasaru't-Tahâvî'de Hanefî imâmları arasındaki ihtilaflı meselelerde en çok Sâhibeyn'in Ebû Hanîfe'den farklı olan görüşlerinin tercih edildiği görülmektedir. Tahâvî, naklettiği ihtilaflı meselelerin yaklaşık %75'inde Ebû Hanîfe'nin görüşü haricinde bir tercihte bulunmaktadır.

Hanefî fıkıh tarihinin önemli isimlerinden Cessâs, *Muhtasaru't-Tahâvî* şerhinde Tahâvî'nin tercihlerini nakletmemekte ve bu tercihlere ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Cessâs'ın bu tutumunun Tahâvî'nin nakletmiş olduğu mezhep içi ihtilaflı meselelerde büyük oranda Sâhibeyn'in görüşlerini tercih etmesinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Şerhteki açıklamalarından ihtilaflı meselelerin hemen tamamında Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği anlaşılan Cessâs'ın, Tahâvî'nin tercihlerine yönelik bu tutumunun, *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin mezhep içerisinde edinmiş olduğu yere menfî yönde kısmen etkisinin olabileceği düşünülmektedir.

Muhtasaru't-Tahâvî'den daha sonra telif edilmiş olan, Hanefî mezhebinde mûteber ve mûtemed kabul edilen muhtasarların tahâret ve büyû bölümlerindeki ihtilaflı meseleler incelendiğinde bu meselelerin büyük kısmında Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edildiği görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere *Muhtasaru't-Tahâvî*'de ise büyük oranda Sâhibeyn'in görüşleri tercih edilmektedir. Dolayısıyla *Muhtasaru't-Tahâvî*'de büyük oranda Ebû Hanîfe'nin görüşleri dışında bir tercihte bulunulmuş olmasının, bu eserin mezhep içerisindeki yerine olumsuz yönde bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Apaydın, Yunus. "Kerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 1-21. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Bedir, Murteza. *Buhâra Hukuk Okulu*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Bedir, Murteza. "Vikâyetü'r-rivâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 106-108. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Bulut, Abdurrahman. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Muhtasar'ındaki Tercihleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Bürhânüşşerîa. *Vikâyetü'r-rivâye* (Şerhu'l-Vikâye ile birlikte). thk. Dr. Salâh Muhammed Ebu'l-Hac. Ammân: Dâru'l-Varrâk, 2006.

Cessâs, Ebû Bekr er-Razi. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. Ismetullah Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.

Dihlevî, Abdülaziz. *Büstanü'l-muhaddisin*, trc. Ali Osman Koçkuzu. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Ençakar, Orhan. *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

Habeşî, Abdullah b. Muhammed. *Câmiu'ş-şurûh ve'l-havâşî*. Ebûzabî: el-Mecma'u's-sekâfî, 2004.

Halebî, İbrahim b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur* (şerhi *Mecme'u'l-enhur* ile birlikte). thk. Halil Imrân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Hira, Ayhan. *Şeyh Bedreddin*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebsâr*. thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid. *Fethu'l-kadîr*. thk. Abdürrezzâk Ğâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İbnü's-Sâatî, Ahmed b. Ali. *Mecma'u'l-bahreyn* ve *mülteka'n-neyyireyn*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kallek, Cengiz. "el-Hidâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 471-473. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Kâsânî, Alâüddîn. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*. thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, t.y.

Kaya, Eyyüp Said, *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Kaya, Eyyüp Said. "Şerh (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 560-564. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kevserî, Zâhid, *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999.

Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 64-66. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn. *el-Muhtasar* (şerhi el-Lübâb ile birlikte). thk. Abdürrezâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2007.

Kureşî, Abdülkâdir. *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Riyâd: Dâru'l-Ulûm, 1978.

Leknevî, Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Ahmed ez-Zabî. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1998.

Mercânî, Şihâbüddîn. *Nâzûratu'l-hak fî fardıyyeti'l-ışâi ve in lem yeğıbi'ş-şefak*. thk. OrhanEnçakar-Abdülkâdir Yılmaz. İstanbul: Dâru'l-Feth-Dâru'l-Hıkme, 2012.

Merğînânî, Ebü'l-Hasen. *Bidâyeti'l-mübtedî* (şerhi *el-Hidâye* ile birlikte). Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.

Mevsılî, Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Şuayb Arnavut. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010.

Molla Hüsrev. *Gurerü'l-ahkâm* (şerhi *Dürerü'l-hukkâm* ile birlikte). nşr. Yusuf Ziya-Lofçalı Râşid. Ahmed Kâmil Matbaası, 1329.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Kenzü'd-dekâik* (şerhi *Tebyînü'l-hakâyık* ile birlikte). thk. Ahmed Inâye. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Kenzü'd-dekâik*. thk. Sâid Bekdâş. Menide-i Münevvere: Dârü's-sirâc, 2011.

Nezir Ahmed, Abdullah. *el-İmâm Ebû Ca'fer et-Tahâvî Fakîhen*. Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1408/1987.

Nezir Ahmed, Abdullah. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî el-imâmü'l-muhaddisü'l-fakîh*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991.

Özel, Ahmet. "Fıkıh (Literatür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 14-22. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Özel, Ahmet. "Hanefi Mezhebi (Literatür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 21-27. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Saymerî, Ebû Abdillah. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1976.

Tahâvî, Ebû Ca'fer. *el-Muhtasar*. nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1370/1951.

Yaman, Ahmet. "Kenzü'd-Dekâik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 261-262. Ankara: TDV Yayınları, 2002.